

WAHUSIKA KATIKA RIWAYA ZA KISWAHILI TANZANIA
(1970-1982)

S.A.K. Mlacha

0.0 UTANGULIZI

Dhamira kuu ya mwanafasihi, katika tanzu yoyote ile ya fasihi ambayo ataishughulikia huwa hasa ni kuyatumia maandishi au simulizi kwa ajili ya kuwalea na kuwakuza watu wake kwenye misingi inayokubalika na kuijenga jamii mpya iliyokitwa kwenye maadili na falsafa njema za maisha. Ujengaji wa picha hii ya maisha mema, ikiwa imekitwa zaidi kwenye hifadhi ya utajiri mkubwa wa hisi na sanaa, ambao umeandikwa kwenye fasihi kwa hali ya ukamilifu, hisi ambazo zimelengwa kuufikia na kuingia umma. Hata hivyo, ili kufahamu lile alizungumzalo msanii au kuifahamu vyema fasihi, haitoshi tu kusoma riwaya na tamthiliya, mashairi na simulizi nyingi; bali pia kuifahamu historia ya fasihi, na nadharia yake. Na kwa kufuata nafasi yake, nadharia na historia ya fasihi si kamili kama hazikuwekwa na mwandishi ili kuhudumia matatizo yanayojitokeza katika maisha.

Wasanii huiangalia dunia wanayoishi na watu wa jamii yake. Hapo ndipo yanapozaliwa mawazo kutokana na hali halisi aionayo msanii. Msanii hutumia lugha kuweza kutoa fikra, rai au falsafa zake akizingatia wahusika ambao anawaweka katika mazingira yanayostahili kwa msomaji, hisi tofauti na mafundisho muhimu, ili pale anapostahili, aweze kukosoa. Wasanii wengine hutumia wanyama kama wahusika kwa mfano hadithi ya Wakili wa Nyikani. Wahusika wa aina hii wanajitokeza sana katika fasihi simulizi na katika riwaya zenye mfumo wa fasihi simulizi. Lakini hata hivyo, wanyama hao huwakilisha watu na matendo yao. Tofauti kati ya wahusika watu na wahusika wanyama itabainika mbele.

0.1 Athari:

Mashujaa na wahusika katika fasihi wanatuathiri, japo katika viwango tofauti. Tunazona tabia zao na kupata mawazo na fikra zao kama vile kwenye matukio halisi ya

maisha. Tunaweza kumpenda au kumsifia mhusika fulani, na pia tunaweza sana kumpinga na kumlaani mhusika mwenye tabia na matendo mabaya. Yote haya hutusaidia kulinganisha kile tunachokiona kuwa ni kizuri, ambacho sasa ndicho tunachohitaji, na yale mabaya. Mifano ya watu wazuri au wabaya katika jamii imedhihirishwa kwa kutumia maisha ya wahusika katika fasihi ya Kiswahili wakiwa katika mapambano yao na kuwezesha kuingia kwenye nyoyo na akili za jamii. Watu hao ndio wanaoitwa wahusika katika riwaya na michezo.

0.2 MHUSIKA

Riwaya yoyote ile haikosi mhusika na mara nyingi sana huwepo wahusika kadhaa. Tuzungumziapo mhusika tunasisitiza kwenye mhusika mkuu. Wahusika ni watu ambao msanii mwenyewe huwabuni kutokana na maisha, ya jamii yake kulingana na kile anachotaka kukifafanua. Uchunguzi wa wahusika wake ndio hasa unaomwezesha kuijenga hadithi yake. Hadithi yoyote ile itakuwa inawahusu watu wa jamii fulani, ikiwa na malengo tofauti kama vile, kutatua migogoro, kukosoa au kufunza. Hali hizi zitakuwa zimejitokeza kwa msanii na yeye akawa na maoni yake ambayo huyaona muhimu kujadili, kwa manufaa ya jamii nzima. Hivyo mjadala huo anaukuza na kuupanua kwa kuwatumia watu ambao anawatoa huko kwenye jamii yake. Hii ina maana kuwa wahusika ni watu tunaishi nao ambao wamechujwa, wamechunguzwa na kusomwa tabia zao, matendo na sifa zao, halafu wakachukuliwa kama mifano bora ya kuweza kuitoa picha halisi. Picha hiyo inaweza kuwa ya tabia za binadamu na desturi zao, matendo na fikra zao. Iwapo msanii amefanikiwa kumchora mhusika wake haiwi taabu kumpata mtu wa aina hiyo katika jamii. Si bure waandishi huanza kwa kutoa tahadhari. "Watu wote na majina yote yaliyomo katika hadithi hii ni wa kubuni na wala hakuna uhusiano wowote na watu waliowahi kuishi hapa duniani" (Mwana wa Yungi Hulewa) au "wahusika, mazingira na matukio yaliyomo katika kijirirwaya hiki ni ya kubuni, yamekusudiwa kutoa mafunzo na kiwango kipya cha itikadi katika jamii mpya tunayoijenga.." (Sudi ya Yohana). Kusema kweli, japo kuwa ni ya kubuni, yanahusiana sana na hali katika maisha halisi. Pamoja na kukwepa lawama, anaweza kuwepo Yohana na Maulidi kama kwenye Sudi ya Yohana.

1.0 FASIHI YA KISWAHILI BAADA YA 1970

Fasihi ya Kiswahili baada ya mwaka 1970 imejitokeza kuwa tofauti na ile kabla ya hapo. Imekuwa ni fasihi

ambayo ilishashuhudia maisha ya uhuru kwa muda wa miaka kumi. Uhuru wa kisiasa ni jambo muhimu katika jamii na hasa kwa wasanii. Licha ya kuwapa wasanii hao mada tofauti za kuongelea, uhuru huwasogeza wasanii kwa jamii yao na kuwapa fursa ya kuogelea yale yanayoihusu jamii hiyo. Pamoja na uhuru huo, yamejitokeza maswala muhimu kama vile ya ukoloni, elimu na migongano ya kitamaduni. Muda huo wa miaka kumi ya uhuru ilijumuisha mabadiliko ya kiitikadi, ambapo siasa ya ujamaa ilitangazwa na kuanzi-shwa vijiji vya ujamaa. Hivyo baada ya mwaka 1970 tunaiona fasihi ya Kiswahili ikiibuka na maudhui mapya, dhamira mpya na wahusika wapya.

Riwaya kama vile Gamba la Nyoka, Ndoto ya Ndaria, Bwana Shamba Kijijini n.k. zilibuniwa kuelezea mfumo wa siasa mpya, matatizo ya imani na uongozi wa vijiji, maisha ya kijamii na uzuri wa ujamaa. Kwa ujumla zikazingatia mengi ambayo L.N. Honero katika uhakiki wake wa riwaya ya Ndoto ya Ndaria aliyaeleza akiangalia ujamaa: "Ujamaa ni mzuri sana, lakini utekelezaji wake ni mgumu mno. Wananchi wa Ranzi wanahitaji sana ujamaa ili kuleta maendeleo yao..." (MULIKA 13, uk. 51). Riwaya kama vile Sudi ya Yohana, Dunia Uwanja wa Fujo, Utengano, n.k. zilojitokeza kupambana na mahusiano katika jamii huru ya Tanzania, utamaduni n.k. kama ilivyoelezwa vizuri katika gamba la nyuma la riwaya ya Kichwa Maji kuwa "ni athari zilizoletwa na "warithi wa Ukoloni, kwa jamii yao na kwao wenyewe binafsi." Riwaya kama vile Kuli, Nyota ya Rehema, Kasri ya Mwinyi Fuad, hutuonyesha makovu na sababu za makovu hayo.

1.1 Wahusika Wapya

Kabla ya mwaka 1970 tulikuwa na wahusika watu na wahusika wanyama. Hali hii ilisababishwa na kutawaliwa pamoja na woga wa wasanii kutojikusisha na ukweli na hivyo kuwa mbali na jamii. Wasanii walikuwa wachache na wali-pendelea kubakia kwenye dhahania kuliko kuusogelea uhalisi. Fundi wa kubuni hadithi, bila shaka alikuwa ni mwandishi maarufu Shaaban Robert. Riwaya zake zilikuwa na wahusika tofauti na wale tunaowaona baada ya 1970. Katika Siku ya Watenzi Wote msanii kageuka kabisa. Tunakutana na wahusika kama Tamim, Mwanasheria Yusufu, Ayubu, Saraha n.k. Katika riwaya ya Adili na Nduguze mwandishi amewaweka wahusika wake katika hali ya kidhahania mno. Katika Uhuru wa Watumwa J. Mbotela anawatumia wahusika ambao wamejaribu kujenga mno hisani za wakoloni za wakati huo na zaidi kujaliza ubora wa dini, licha ya kuwa maudhui

ya riwaya hiyo yalihusu mtumwa na uhuru wake. Wahusika wote waliukosa uhalisi.

Wahusika wapya wanajitokeza baada ya mwaka 1970. Wahusika hawa wanatusogeza zaidi kwenye uhalisi. Wasanii wanawahusisha vijana, wafanyakazi na wakulima kuwa ndio wahusika wakuu. Iwapo katika Mzimu wa Watu wa Kale tuna-
mkuta Bwana Msa ambaye ni mtu mzima sana, riwaya za Kezilahabi zinaongozwa na Rosa, Tumaini, Kazimoto, Mambo-
sasa, ambao wote ni vijana. Iwapo katika Siku ya Watenzi
Wote wahusika wanahusishwa zaidi katika migongano ya Kitabaka na hali; Nyota ya Rehema, Kiu n.k. vina wahusika ambao wanahusishwa zaidi kwenye hisi zao, masuala ya utu na uhuru wao kama watu, kwenye maendeleo ya jamii. Wahusika wana uhuru wa kuweza na kujumuika na jamii, kukosolewa na kunufaishwa na jamii. Wasanii wanapunguza kutumia wahusika wanyama (Mzee Simba, Bwana Fisi, kaka Sungura) na kuwahusisha wanadamu zaidi (Chonya, Joseph, Ofisa wa mali asili, Mwalimu Thomas, n.k.) Hali hii imefikiwa ili kuweza kuleta picha halisi kuhusu binadamu na maisha yake na jinsi anavyopambana na mazingira ili kujiendeleza. Hivyo uchoraji au uundaji wa wahusika, yaani kumjenga mhusika kwa kumpa umbo, wasifu, tabia na matendo yake, kunachukua sura tofauti na kuweza kupunguza masafa ujumi kati ya msomi na alichosoma kwenye uhusiano na jamii yake.

1.2 Watu wa Kawaida:

Baada ya mwaka 1970 riwaya za Kiswahili zinawatumia watu wa kawaida, watu wambao tunao siku zote. Badala ya kutumia mashetani au watu waliodunishwa kimawazo, wasanii waliwachukua vijana wa Kitanzania, wazalendo ambao tunge-
weza kuwatoa kwenye nyumba au kijiji jirani. Hiki ni kiwango cha juu katika sanaa. Kama walivyosema wataalamu wenye kusesitiza urithi wa utamaduni, sanaa ni sehemu ya utamaduni wetu ambao hutueleza falsafa, imani ya watu na mfumo wa jamii wakati mwingine. Lakini je ni vipi watu hawa wa kawaida wanaweza kuikuza sanaa ya fasihi? Mafanikio yao huletwa zaidi na hali ya ukweli ambao wanatuonyesha. Tunaweza kupata picha kama ile tuiapatayo kwenye sanaa za maonyesho, iwapo wahusika hao ni watu wa kawaida tuwaonao katika maisha.

Tungependa kusesitiza hapa kuwa ni watu wa kawaida na wala sio miungu au wanyama. Hali hii inatusogeza katika hali halisi ya maisha yetu. Kwa mfano: Hisi tunayoipata tunaposema Wakili wa Nyikani ambapo wapo akina Mzee Fisi, Bwana Twiga n.k. ni tofauti na hisi tuiapatayo

tukisoma Sudi ya Yohana ambapo yupo Yohana, wakili Gibson Mwakipusi, Joseph n.k. Msomaji hujikuta amemsogelea zaidi Yohana, Chonya na Rosa kuliko Bwana Twiga, Fisi n.k. Ukweli kuwa ni watu ambao wamehusishwa, watu wa aina yetu huzalisha hisi za kukaribiana na mhusika. Uhalisi wa wahusika, ukiwa ni pamoja na kutupatia picha halisi ya maisha yetu, picha halisi ya mhusika, unaletwa zaidi na ile hali ya ubinadamu, kwamba wahusika hao ni watu. Kwa mfano Chonya katika Shida ni kijana ambaye angeweza kuzaliwa mahali popote pale, Chilonwa, Hedaru, Ukerewe au katika kijiji chochote kile Tanzania. Licha ya kwamba katika riwaya hii amehusishwa na jamii ya Kigogo kwa jina na mahali pa kuzaliwa, mhusika huyu ametumiwa zaidi kufafanua dhamira kuu ya msanii. Amekuwa ni kielelezo bora cha vijana wa Tanzania nzima. Amehusishwa katika migongano ya maisha ya vijijini na mijini, utu na unyama, raha na tabu.

Uhalisi wa wahusika hao unajitokeza pia katika hali waliyotolewa na wasanii wao ambapo wanahusishwa na jamii katika matendo na mijadala ya kila siku. Kwa hivyo tunawaona barabarani, kwenye vituo vya mabasi, jela, nyumbani, katika mapenzi na ugomvi, shuleni, kazini n.k. Hizi ni hali za kawaida ambazo zinatupunguzia kama sio kutuondolea hali ya mashaka kuhusu mhusika fulani. Kwa mfano katika Umelogwa au Umetumwa Makenya anapofika kwa akina Kachumo, anakaribishwa na wanasalimiana katika hali ya kawaida inayolingana na mila na desturi zetu "... nasema tena, poleni sana. Mwamvua eeh, uko wapi tena! Jikoni?"... "Haya fanya halahala kidogo mwanangu. Oo! Tayari enh? Weka chai. Mzee mwenzangu karibu chai" (uk. 4). Tunaelezwa kuhusu viti, vikombe, chai, habari za kuzaliwa mtoto. Hali halisi kabisa katika maisha ya jamii yetu.

1.3 Matendo ya Wahusika:

Wazo na dhamira ni vitu muhimu katika riwaya. Maana ya wazo na dhamira ya msanii hujitokeza riwayani na kupata ukamilifu na uhalisi pale ambapo msanii anapotumia vinywa, fikra na matendo ya wahusika. Anapowachora watu ambao shida zao na matendo yao yanamvuta msomaji kwenye hitimisho dhahiri linalohusiana na maisha. Hitimisho lina-weza kuonyesha hisia za mtunzi maudhui mazito ambapo mhusika mkuu ni shujaa na ambaye matendo na majaliwa yake huathiri jamii au uigizaji wa vitendo, tabia na fikra za binadamu kwa kutumia mfululizo wa matukio yaliyopangwa kwa utaratibu maalum. Kwa hiyo riwaya yoyote ile itatawaliwa na matendo ya wahusika kufuatana

na maono ya msanii. Msanii naye anatawaliwa na mazingira. Katika matendo ya mhusika, msanii anaweza kusisitiza:

(a) Kile kilichopo katika jamii yake. Kwa mfano Mbunda Msokile katika Thamani ya Ukubwa anaiangalia jamii, na kuyaona mabaya wanayoyafanya viongozi. Anasisitiza tendo baya kwa kulionyesha ubaya wake zaidi kupitia kwa Rinda Msekusi.

(b) Kile anachotaka kuonyesha. Kwa mfano kuonyesha unyama wa Joseph katika riwaya ya Sudi ya Yohana. Kwa kulinganisha na utu wa Yohana. Kumfanya msomaji ajue pale haki, ukweli na maisha bora yalipo.

Hivyo basi, kwa kutegemea mazingira na hali za kihistoria na kiutamaduni na kwa kutegemea ufahamu wa msanii kuhusu hali za maisha na aina ya ufafanuzi wa maisha hayo, tunaweza kuona katika riwaya za wakati mmoja matendo tofauti ya wahusika. Matendo ya wahusika ndio msingi wa maudhui, kwa hivyo lazima yatolewe kikamilifu. Msanii anatupa picha ya mtu, matendo yake, kauli yake na mazingira yanayomhusu, uhusiano wake na watu wengine. Baada ya kukusanya yote haya tunamwona mtu na tunaanza kupata picha ya aina ya mtu huyo na matendo yake, ambapo ndipo pamekitwa aina fulani ya maisha na aina fulani ya matakwa ya jamii kulingana na matendo ya mhusika huyo. Na ndio maana tunaweza kuyahakiki matendo ya Sulubu, Zuberi, Kabenga na wahusika wengine. Pia tunaweza kumchagua anayetufaa.

Kwa vile wahusika hao ni watu halisi, matendo yao yanatuathiri moja kwa moja. Tunaiona familia ya Kabenga (Kichwa Maji). Anazaa watoto na tunawaona wanavyokua. Matendo yao yote ni matendo ambayo kama hayajatokea tukayaona, basi tumewahi kuyasikia au yanatupa fundisho fulani kufuatana na mwelekeo wake wa uhalisi. Hata kama wahusika hao wangepewa majina mengine ya binaadamu; Kalia = Kacheka, Kazimoto = Kazimaji, Rukia = Pandia; bado athari tungeipata vile vile kama matendo yangukuwa yale yale. Hapa msisitizo upo kwenye matendo ya binadamu yanayotendwa na binaadam mwenyewe. Sababu kubwa ya msisitizo huo ni kuwa Kalia (Kichwa Maji) angeweza kufanya yale aliyoyafanya Yohana (Sudi ya Yohana) na Sabina (Kichwa Maji) kuwa kama Rosa, (Rosa Mistika). Lakini Sungura hawezi kufanya yale aliyoyafanya Kunguru, au Simba yale ya Fisi n.k. Ni wazi tofauti zao ni kubwa. Kunguru anafahamika ni mwoga, wakati Sungura ni mjanja. Iwapo Sungura atalazimishwa kuchukua nafasi

ya Kunguru au kuwakilisha mtu mwenye tabia tofauti na za Sungura, basi hadithi hiyo itakuwa imekuzwa nje ya uhalisi. Lakini kwenye hali za kawaida mhusika - mtu - anaweza kuwa mwoga tena mjanja.

Kwa kuyaangalia matendo ya wahusika tunaweza kujihusisha moja kwa moja na kujikuta tupo katika mazingira yake. Mafanikio haya yameonekana katika riwaya nyingi zilizoandikwa baada ya mwaka 1970, kiasi ambacho mtu aambiwapo "Usiwe kama Rosa" au "Huyu ni Joseph wa pili" tayari anaipata picha kamili inayohusishwa. Kwa upande mwingine, matendo ya wahusika ni ya kawaida kabisa. Ni matendo ambayo tunayashuhudia kila leo katika hali tofauti. Matendo hayo yamejumuishwa na wasanii ili kutupatia muhtasari wa aina za watu tunaoishi nao na aina za maisha. Kwa mfano "Sabina alipiga magoti karibu na moto na huku miguu yake ameikusanya. Shingo kaipinda, akachukua kijiti kidogo. Alianza kuchokonoa makaa mawili matatu hivi... Aliinuka kurudi jikoni" (uk. 160, Kichwa Maji). Vitendo vyote alivyofanya Sabina ni vitendo vya kawaida kabisa katika jamii yetu. Hapa tumesogezwa zaidi kwa Sabina na hali halisi. Mkusanyo wa matendo yake yote, pamoja na uhalisi na matendo hayo, ndivyo vinavyotupatia picha kamili ya Sabina pamoja na uhusiano wake katika jamii.

1.4 FIKRA:

Fikra za msanii kuhusu jamii kwa jumla zimejazwa kwa mhusika. Hivyo mhusika anapoongea au kujadili jambo, anakuwa ameitoa kauli aliyoifikiria msanii. Hivyo mhusika amepewa uwezo wa kufikiri na kutatua matatizo, kulingana maoni ya msanii. Mhusika asiyefikiri sio mhusika tena. Sababu kubwa ni kwamba yeye ni mtu anayewakilisha watu; iwe wenye fikra mbovu au nzuri, finyu au pana. Fikra hizi bila shaka zinamuathiri msomaji.

Binadamu huchunguzwa na kuelezwa kutokana na fikra zake za kifalsafa kuhusu haki, fikra za kisaikolojia n.k.; na kwenye fasihi huangaliwa kama kitu kimoja binafsi. Huangaliwa kama aina ya matendo yake kwa upana, ambayo yamekusanywa kutokana na uhusiano wake katika jamii. Kwa mfano katika Kichwa Maji Kazimoto ana fikra tofauti kabisa na Manase kuhusu maisha. Mkusanyo wa fikra za Kazimoto ndio unaoyajenga matendo yake kama vile mkusanyo wa fikra za Manase unavyodhihirishwa na matendo yake. Lakini muhimu zaidi katika fasihi ya baada ya mwaka 1970 ni kwenye tofauti ya fikra zao wakati fikra hizo hazitufanyi tumwone mhusika fulani bora sana na mwingine aliyedunishwa mno. Kila tendo limejengwa na

fikra ambayo ameipata mhusika kwa uhusiano wake kijamii.. Msanii huwaonyesha wahusika wake katika fikra alizowaona nazo katika historia ya jamii ya wakati huo. Hivyo mama Resi na Rosa kwa kiwango fulani hawatofautiani kifikra. Tumaini na Manase, Dennis na Kazimoto, Chonya na Matika.

Wahusika wengi katika riwaya za baada ya mwaka 1970 ni watu huru ambao wapo kwenye mazingira ya kijamii. Tunaona fikra za wahusika hawa zikiwa katika tofauti kubwa na kutotulia. Kila mhusika anatapatapa akitafuta maisha mema. Mawazo yao yanawafikisha kwenye shida, yanawatoa vijijini na kuwapeleka mijini n.k. wengine wanaokolewa na ujamaa na wengine kufutwa na nguvu za ujamaa. Ili mradi katika harakati hizo, mawazo yao huzaa matendo yaliyolengwa kukidhi dhamira.

1.5 Lugha:

Wahusika hupewa lugha ambayo inawasaidia kueleza yale yanayokusudiwa na msanii. Hata hivyo, lugha anayoitumia mhusika huambatanishwa na picha za mawazo zilizojengwa ili kuweza kuleta athari kwa msomaji. Jinsi mhusika anavyozungumza na kuyaeleza kwa ukamilifu yale anayoyafikiria, ndivyo anavyozidi kueleweka tabia na matendo yake. Hivyo ndivyo anavyozidi kufanikiwa kwenye kumwakilisha mtu wa tabia za aina hiyo. Jinsi lugha inavyokua ndivyo wahusika nao wanavyoikuza lugha yao, na ndivyo wanavyoweza kujieleza vyema zaidi. Wahusika wakuu wa Shaaban Robert kwa mfano, walijaziwa lugha yenye falsafa na hekima nyingi kuliko wahusika wengine, walisikilizwa na kujieleza vyema. Lakini wahusika tunaozungumzia hapa sio watu wa ajabu kiasi hicho. Wamechukuliwa sio kwenye dunia ya kidhahania, bali hapa tunapoishi sisi. Hivyo mazungumzo yao na wahusika wengine ni mazungumzo yaliyopewa upeo wa binadamu wa kawaida.

Kwa kuanglia upande wa fasihi tunaona kuwa fasihi ni sanaa ya maneno. Maneno hayo yanatokana na wazo. Mawazo hayo huzingatia nyanja zote na pande zote za maisha. Hivyo kwa kutumia lugha, fasihi huweza kuzingatia maisha ya binadamu. Katika fasihi, nafasi ya rangi, sauti, nyendo na vyote vinavyotumika katika sanaa nyingine hutumia maneno. Kwa hivyo msanii hulichagua neno lake hasa kwa vile ana lengo la kuonyesha mkondo wa maisha kwenye uhalisi wake, huonyesha shughuli za mtu maalum na kumpamba kama ambavyo yako katika maisha halisi. Ufundi wa kumpa mtu huyo lugha fulani unatokana na ujuzi wa maisha na watu wenye hali hizo maalum za maisha. Hapa ndipo msanii anapojitahidi kumuonyesha mhusika wake kwenye

matukio halisi kwa kutumia maneno. Msomaji, kwa kufuatana na mazungumzo ya wahusika, anaweza kupata picha ya mahusiano yao kijamii na kiutamaduni; hasa baada ya kuzisoma na kuzichunguza fikra zao. Baada ya mwaka 1970 tunawaona wakibadilika na kuwa wahusika huru wanaoiangalia migongano na migogoro tofauti ya maisha yao. Baada ya Azimio la Arusha, tofauti za kitabaka zinafifia na wahusika wanapewa dhima ya uzalendo na kujua haki zao. Wanazungumzia ujamaa na kutoa hoja zao wakiwa ndani ya siasa ya nchi yao; kama wananchi huru ambao wana haki ya kuliendeleza taifa lao. Kutokana na hayo yote, tunaweza kuwapanga wahusika katika makundi mawili ya matumizi ya lugha kwenye mazungumzo yao:-

(a) Matumizi ya lugha katika uhusiano wa wahusika katika kuiangalia jamii na kuunda jamii mpya. Katika uhusiano wao wahusika hutumia lugha ambayo inaeleweka katika jamii. Maswala mengi yanayoongelewa yametolewa katika lugha ambayo msomaji yeyote yule anayefahamu lugha ya Kiswahili hawezi kushindwa kuwaelewa wahusika hao wanataka kusema nini. Lugha ya kidhahania imewekwa zaidi katika misemo na mafumbo, hivyo hutumika mara chache. Hata hivyo semi hizo nyingi ni zile ambazo zinafahamika katika jamii na zenye malengo ya kukosoa, kuhimiza na kufunza.

(b) Matumizi ya lugha kutokana na mawazo ya wahusika kisaikoloji. Wahusika wote ni huru na hivyo mawazo yao kisaikolojia sio mawazo ya kukandamizwa. Lugha yao inatokana na mawazo ya kujenga na kuelekeza na kuonyesha kasoro zilizomo katika jamii na lengo na nia ya kuishi kijamaa. Ni tofauti kabisa na hadithi kama vile Uhuru wa Watumwa au za Shaaban Robert, ambapo saikolojia ya kutawaliwa ilijaa katika mawazo ya wahusika.

2.0 UUMBAJI WA WAHUSIKA

Uwezo wa msanii kuwahusisha watu vizuri kulingana na mawazo yake ni mojawapo ya sifa za usanii mzuri. Uhusisho huu unafanikiwa zaidi iwapo uumbaji wa mhusika utalingana na maisha halisi. Utungaji wa picha ya mawazo ya watu waliobuniwa kwenye hadithi, kiasi ambacho kwa msomaji wanaelekea kama hai (kwenye mipaka ya hadithi hiyo), ndio uumbaji wa wahusika. Msamiati wa muda wa Fasihi umefafanua zaidi na kueleza kuwa ni "kumjenga mhusika kwa kumpa umbo, wasifu, tabia na kueleza matendo yake." Mhusika huyu anaumbwa ili kuwakilisha tathmini maalum ya watu au matendo ya mtu. Na mtu huyo anayezungumziwa sio kama mtu binafsi, bali mfano wa watu wa aina yake. Kwa mfano, katika Shida Chonya ameumbwa kiasi

ambacho msomaji anaweza kupata picha kamili ya mhusika huyo na kulinganisha matendo yake na matendo ya vijana wengi Tanzania. Anawakilisha vijana katika maisha ya raha vijijini na tamaa ya kuingia mijini. Anafafanua matatizo yanayowapata vijana wengi mijini na kilele cha matatizo hayo. Ni kufuatana na uumbaji wa mhusika ambavyo tunaweza kuifuata vizuri hadithi na kupenda au kuichukia; kumwonea huruma mhusika huyo au kumlaumu.

Hata hivyo, kila msanii ana mbinu zake za kuumba wahusika wake. Wakati mwingine, badala ya kutumia mbinu moja, wasanii wengine hutumia mbinu mbili au zaidi katika kuwajenga wahusika tofauti kwenye hadithi yake. Mbinu za kuumba wahusika tunaweza kuzigawanya katika aina nne muhimu, kufuatana na jinsi wanavyowasilishwa kwa msomaji. Aina hizo ni kama zifuatazo:-

- (a) Uwasilishaji dhahiri
- (b) Uwasilishaji katika matendo
- (c) Uwasilishaji kutokana na mhusika (hisi zake)
- (d) Uwasilishaji kutokana na uhusiano wake na wahusika wengine.

Mtindo wa tano ambao hatukuutaja hapo juu, ni ule mtindo wa istihara, ambao alikuwa akiutumia sana Shaaban Robert. Mtindo huu hatuugusii kwa vile unafifia baada ya 1970.

2.1 Uwasilishaji Dhahiri:

Msanii anaweza kumuumba mhusika wake kwa kumwasilisha dhahiri kwa msomaji. Sifa na matendo ya mhusika yanaelezewa wazi wazi kiasi ambacho baada ya hapo tunaongezewa mambo machache sana kumhusu yeye. Msanii anaweza kumuumba mhusika huyo kwa kutumia njia ya ufasiri wa moja kwa moja. Njia hii husaidia kumfanya msomaji asipate tabu kufahamu kiini cha kisa, wazo au dhamira kwa kumtumia mhusika toka mwanzo. Uwasilishaji dhahiri kwa kawaida hutokea wakati hadithi inaposimuliwa na:-

(i) Msimulizi wa nafsi ya kwanza. Kwa mfano katika hadithi ya Kichwa Maji, Kazimoto anaielezea hadithi hiyo. Ni yeye mwenyewe anayetueleza alipozaliwa, kutokana naye tunaweza kufahamu umri wake, tabia yake na maisha yake. Vivyo hivyo katika Umelogwa au Umetumwa?

(ii) Wakati hadithi inaposimuliwa na msimulizi maizi, yaani "msimulizi wa nafsi ya tatu, ambaye anazijua siri zote za wahusika wote, anayeweza kuweko kila mahali kwa wakati mmoja na anayejua tangu mwanzo mambo yote

katika dunia ya riwaya," kama ilivyofafanuliwa kwenye Msamiati wa muda wa Fasihi. Hapa mhusika anaweza kuumbwa kwa kutambulishwa kwa msomaji. Kwa mfano, katika riwaya ya Tabu, A. Komanya, msanii anatumia kwa mkewe Kili na baadaye kwa Kili mwenyewe. Komanya anawawasilisha dhahiri wahusika hawa wawili kwa kusaidiwa na njia mbili tofauti. Njia ya kwanza ni ile ya kutumia mhusika Kili ili aweze kumuumba mkewe na kutupatia picha halisi. "Alichokiona ni sura ng'avu ya mke wake, ambaye ni maji ya kunde, mbichi bado kama anavyoonekana, ingawa amekwisha toa mazao mawili kutokana na ndoa yao.... hata mwili waonekana kuwa ni mnene kiasi. Macho meupe ya kung'ara yenye mboni nyeusi, yaliyojaa udadisi yaliyoonekana kwa undani katika uso wake mzuri. Macho madogo; yakiambatana na pua ndogo sawa na ule mdomo wake mdogo ambao ulimtamaniha abaki akiungalia daima" (uk. 1-2).

Njia ya pili anayoitumia ni ile ya kumuumba Kili yeye mwenyewe, bila kumtumia mhusika mwingine, uumbaji huu ukiwa wa moja kwa moja pia. Anatumia kuwa "urefu wake wapata futi sita kaso robo. Umbo lake lilipatana na urefu wake; hakuwa mnene lakini pia hakuwa mwembamba. Uso wake ulitokeza kidogo mbele na kulifanya paji la uso wake kuonekana ni pana. Pua yake ndefu ilitenganisha macho yake yaliyoonekana kwa ndani usoni mwake, macho ambayo ni madogo kulingana na pua yake nene. Kili atembeapo, huonekana kama kwamba anatembea kwenye kitu cha kunepa, kwa ajili ya miguu yake ya kurukaruka na kumtikisa mara nyingi katika kila hatua" (Tabu).

Uumbaji huu wa wahusika kwa njia ya kwanza au ya pili, unaweza kufanyika kwa taarifa hiyo kutolewa kwenye aya ya utangulizi kumhusu mhusika huyo.

2.2 Uwasilishaji katika Matendo

Hapa msanii anamuumba mhusika kwa kutumia ufafanuzi kidogo wa maoni yake au bila ufafanuzi huo. Tegemeo lake ni kuwa msomaji mwenyewe ataweza kufasiri maana ya sifa za mhusika aliyeumbwa, kutokana na vitendo vyake. Uwasilishaji huu hufanyika nusunusu kwenye kazi nzima, mhusika akielezewa na matendo yake zaidi. Kwa mfano tumwangelie Yohana katika Sudi ya Yohana. "Alinyamaza. Macho ya Yohana sasa yalianza kusinasina, moyo ukidunda na ngozi yote kutetemeka. Alisubiri hilo bomu lilipuke" Uk. 28.

"Yohana aliutafuta ulimi wake aseme kitu asiupate, alibaki kapigwa butwaa. ..'Ya.. ya.. litokea saa ngapi? Yohana aliuliza baada ya kuupata ulimi wake. Kigugumizi

kilikuwa kimempata ghafla na sasa sauti yake ilikuwa nzito." Uk. 75-76.

Kufuatana na matendo ya Yohana katika hadithi nzima msomaji mwenyewe anaweza kufasiri na kujua kuwa Yohana ni mtu wa aina gani. Hakuna mahali ambapo Yohana amefanuliwa tabia zake wazi katika aya maalum kama vie Kili (Tabu).

2.3 Uwasilishaji Kutokana na Mhusika

Mhusika hutolewa bila maoni kutoka kwa msanii kuhusu athari ya vitendo na hisi za undani wake. Msanii anategemea kuwa msomaji ataelewa vyema sifa za mhusika. Mara kwa mara wasanii hutumia mazungumzo ya ndani ya mhusika, ambapo ndipo wazo la mhusika linapofafanuliwa. Kwa mfano katika Kichwa Maji, tunaweza kuifahamu tabia ya Kazimoto kutokana na mazungumzo yake ya ndani. Kwa kuunganisha mazungumzo hayo toka mwanzo hadi mwisho, tunaweza kuyahisi mawazo yake kuhusu Manase na wakati huo huo kumfahamu vyema Manase. Ina maana kuwa, kutokana na mhusika Kazimoto, tunaweza kumfahamu Manase na hata Kazimoto mwenyewe.

(a) Kazimoto anaumbwa kutokana na mazungumzo yake mwenyewe: "Kwa kuwa alikuwa hajui kuogelea alianza kuzama. Wenzangu walikimbia. Mimi niliogelea mara kwenda kumchukua. Karibu nife naye, lakini kwa bahati nzuri niliweza kumvuta mpaka maji mafu..." Uk. 14. Tabia ya Manase inayodhihirishwa na maneno yake ni:

Fundi wa kuogelea; moyo usio na woga, mwenye kupenda kusaidia, tayari kujitoa mhanga.

"Nia yangu ilikuwa kwenda kumwomba msamaha kwa ile barua... Niliona kwamba ilikuwa vizuri zaidi kumwomba msamaha kwa mdomo kuliko kwa barua" Uk. 131. Manase alikuwa pia ni:

Mwenye kusamehe, asiye na kinyongo.

Hivyo kutokana na mazungumzo yake mwenyewe ya ndani, kutokana na fikra zake, msomaji anaweza kumfahamu Kazimoto na kujua sababu za matendo yake. Mawazo yake kuhusu watu wengine na matendo yake, katika uhusiano na wengine, huifafanua tabia yake na alivyombwa. Kutokana na mazungumzo ya ndani ya Kazimoto na pia kutokana na matendo na uhusiano wake na wahusika wengine kama vile Manase, tunaipata picha ya maumbo ya Manase na wahusika wengine. Mara kwa mara inakuwa ni yeye (Kazimoto) ambaye anatuelezea habari za wahusika hao au kutudhihirishia tabia zao.

2.4 Uwasilishaji Kutokana na Wahusika Wegine

Mhusika anaweza kuumbwa kutokana na uhusiano wake. na wengine. Msomaji anafanywa aone mhusika anavyo umbwa kwa msaada wa wahusika tofauti, ambapo kwa kuchanganya picha zote hizo ndipo anaipata picha kamili ya mhusika huyo. Tunaweza kuangalia jinsi Tumaini (Dunia Uwanja wa Fujo) anavyoumbwa. Tunaweza kumwangalia Tumaini katika uhusiano wake na wahusika wafuatao:- Anastasia, Leonila, Dennis, John, wazazi wa Leonila, akiwa na Hadija, wazazi wake hadi anapokumbana na ujamaa.

2.5 Picha Kutokana na Uumbaji

Wahusika wanaweza kuumbwa kwa kutumia njia au mbinu yoyote ile, kati ya zilizotajwa au kwa kuchanganywa. Baada ya wao kuumbwa, msomaji anaweza kupata picha ya makundi tofauti ya wahusika, kutokana na hadithi moja au nyingine. Makundi hayo yanatokana hasa na uumbaji wa wahusika baada ya msomaji huyo kufanya mtengo wa wahusika (sifa, tabia na matendo yao) katika sehemu mbalimbali. Njia zinazotumiwa kufanya uchambuzi na mtengo wa picha za wahusika ni kwa kutumia ufafanuzi, mlinganisho na mwisho mgawanyo.

a) Ufafanuzi: Hii ni njia ya kuzifafanua tabia za watu mbalimbali na matendo yao. Msomaji anamwelewa wazi mhusika huyo kulingana na maudhui ya hadithi, baada ya kukisoma kitabu kizima. Ili hadithi kuwa nzuri na kueleweka, lazima wahusika wafafanuliwe vyema.

b) Mlinganisho: Baada ya ufafanuzi wa msanii, msomaji analinganisha tabia na matendo ya wahusika katika riwaya hiyo. Kwa mfano katika Sudi ya Yohana msanii ameifanya kazi hiyo katika kumjenga Yohana.

"Upuuzi wa mzembe mmoja aliyewaniwa na majanga. Kila mtu na lake" (wakiongea vijana kuhusu Amina ambaye alikuwa katikati ya tabu.)

"Alikuwa hamfahamu, lakini huruma ilimwingia ..... Teksi ilipita pale, Yohana aliisimamisha. Alimsaidia Amina kuingia ndani ya teksi na kumwomba dereva awapaleke kwenye kliniki yoyote iliyokuwa karibu". uk.15 - 17.

"Mwenye teksi alimtazama Yohana kwa dharau na kejeli iliyokuwa dhahiri kabisa, kisha akajibu, mshemiwa, itabidi tuelewane hapa hapa, kuwa hii sio ambalansi; ni teksi..... sitapendelea mkeo ajifulie humu garini."

Kutokana na lengo la msanii kutaka kumuumba Yohana, wamehusishwa wahusika wafuatao:-

Vijana, Amina na dereva. Matendo yao na mawazo yao pamoja na matendo na mawazo ya Yohana yamelengwa kwa Amina na kutokana na haya yote, kutokana na mlinganisho na mlinganuo wa matendo na mawazo yao, tunaipata picha ya Yohana kwa upana zaidi. Wahusika waliohusishwa pia tunakuwa tumewafahamu.

c) Mgawanyo: Mlinganisho wa wahusika unamwezesha msomaji kuweza kuwagawanya wahusika wa riwaya moja au zaidi katika makundi tofauti. Makundi haya ndiyo yanayoweza kutupatia kile tunachoweza kukiita aina ya wahusika. Aina hizi zinaweza kukitwa kwenye namna ya maumbile ya au kwenye matendo na sifa zao.

2.6 MHUSIKA KWA MSOMAJI

Kutokana na njia nne zilizotajwa juu, msanii anaweza kumuumba mhusika wake. Uumbaji huu hufuatana na dhamira na maudhui ya hadithi yenyewe. Kwa msomaji, jinsi msanii alivyofanikiwa kumuumba mhusika wake ndivyo anavyoweza kuvutiwa na hadithi hiyo. Kwa kutumia mbinu za msanii za kufafanua, kulinganisha na kuwagawanya wahusika, msomaji anaweza kuwapata wahusika hao katika maisha ya kila siku. Mafanikio yote haya ndiyo yanayomfanya msomaji abakie na kumbukumbu ya wahusika fulani katika hadithi alizozisoma. Hivyo uumbaji wa wahusika ni kipengele muhimu katika fasihi. Fasihi ya Kiswahili imefanikiwa katika kipengele hiki na hasa kwa kuwaumba wahusika hao kutokana na jamii, kuwapa sifa ambazo ni za watu halisi na hivyo kuwa mifano bora katika ujenzi wa jamii.

3.0 AINA ZA WAHUSIKA

Katika riwaya tunaweza kuwagawanya wahusika katika makundi matatu muhimu ambayo kwayo dhamira ya msanii inajitokeza. Makundi haya ni Wahusika wakuu, wahusika wasaidizi na wahusika wajenzi. Wahusika wakuu ndio nguzo na hasa ndio wanaoishikilia hadithi nzima. Matendo yote yamejengwa kuwahusu au kutokana na wao. Wahusika wengine wote wanahusishwa na hawa wahusika wakuu. Dhamira kuu ya msanii imekitwa kwa wahusika hao na mwingiliano wake na wahusika wengine ndio njia ya kufafanulia dhamira hiyo. Wanaweza kupelekwa sambamba pamoja na mhusika mkuu kama vile Fuad na Kijakazi; kuhusishwa kwenye migongano ya

wazi kama vile Yohana na Joseph au wakatumiwa ili kumsaidia msomaji amwelewe vyema mhusika mkuu, kama vile Maimuna na Maksudi. Mtindo huu wa kutumia msaidizi wa mhusika mkuu umejitokeza sana katika riwaya nyingi za Kiswahili, na hasa riwaya za wasanii wa Tanzania Visiwani, na riwaya za Kezilahabi. Wakati mwingine (kwa ujumla mara chache sana) msomaji anaweza kutatanishwa na wahusika hawa. Hasa kwa vile matendo ya mhusika mkuu yanahusiana (kwa kuli-nganishwa) na yale ya mhusika msaidizi. Ni wahusika wanao-tegemeana sana. Kundi la tatu ni lile la wahusika tuliowaita wajenzi. Hawa ni wahusika wengine katika hadithi, ambao wamewekwa ili kuikamilisha dhamira na maudhui, kuwajenga na kuwakamilisha wahusika hao wawili. Kundi hili linakuwa ndiyo jamii yenyewe, na ndiyo maana katika riwaya halisi kundi hili ni muhimu sana. Hawa ni akina Amina, Shemsa, Mzee Shabani, Binti Daudi n.k. (Asali Chungu). Amina, mke na mtoto wa Yohana, marafiki wake, kazini n.k. (Sudi ya Yohana); mama Resi; Anastasia, John, Leonila, wazazi, wana kijiji n.k. (Dunia Uwanja wa Fujo).

Wakati tunapozungumzia aina za wahusika, makundi haya matatu lazima tuyazingatie. Ni muhimu kwa vile ndiyo hasa yanayojenga riwaya nzima. Sababu ya pili kuwa aina yeyote ile ya mhusika itakuwa imetokana na jinsi msomaji anavyomwona mhusika huyo katika uhusiano wake na makundi hayo na pia kwa kulinganishwa ili aweze kupata kundi la aina yake. Katika makundi yote haya tunaweza kupata wahusika wa aina tatu.

- a) Wahusika bapa, ambao tunaweza kuwagawanya kwenye makundi mawili, Sugu na Kielelezo.
- b) Wahusika duara
- c) Wahusika Shinda

3.1 Wahusika Bapa

Msanii anaweza kuumba wahusika ambao wanalingana na uwezo au sifa za aina fulani. Hapa tunamaanisha kuwa, toka mwanzo hadi mwisho, wahusika hawa wameumbwa kuzingatia na kuishi kwenye wazo na sifa hizo, bila kubadilishwa na wakati, mazingira, uhusiano wao na wengine n.k. Wanatumiwa kama chombo kilichotayarishwa kutimiza lengo, bila kujali hali za kawaida za kimaisha. Wahusika wa aina hii tunaweza kuwagawa katika makundi mawili.

- i) Wahusika bapa - sugu Hawa ni wale ambao tunaiona misimamo yao kutokana na maelezo ya msanii. Wanakuwa sugu

katika hali hizo kiasi ambacho hata tunapowaona mahali pengine hali zao ni zilezile, hawashauriani bali huwashauri watu, hawaongozwi bali huongoza. Bwana Msa katika riwaya za M.S. Abdulla ni mmoja wa wahusika hawa.

(ii) Wahusika bapa - vielelezo ni wale ambao, pamoja na kutobadilika kwao, wao wamepewa majina ambayo yanamweleza msomaji tabia na matendo ya mhusika. Shaaban Robert alikuwa fundi sana katika kuwaumba wahusika wa aina hii; akina Majivuno, Utubusara, Adili n.k. Hapa msanii anatilia mkazo tabia moja inayotawala, kiasi ambacho anaondoa sehemu nyingine zote za sifa za mhusika huyo.

3.2 Wahusika Duara

Riwaya, nyingi za Kiswahili, hasa baada ya mwaka 1970, zina wahusika wakuu ambao ni wa kundi hili. Hawa ni wahusika ambao wana desturi ya kubadilika kitabia, mawazo au kisaikolojia. Maisha yao yanatawaliwa na hali halisi za maisha. Hivyo wanavutia zaidi kisanii, kwani wanasogeza hadithi ielekee kwenye hali ya kutendeka au kukubalika na jamii, kama Kazimoto (Kichwa Maji), Rehema (Nyota ya Rehema).

3.3 Wahusika Shinda

Wahusika wa aina hii ni wale ambao wapo katikati ya wahusika bapa na wahusika duara. Hawakujaa kama wahusika duara japokuwa wako "hai" zaidi kuliko wahusika bapa. Tofauti kubwa kati ya wao na wahusika wengine ni kwamba, wahusika shinda wanawategemea wahusika duara au wahusika bapa zaidi ili waweze kujengeka. Wanaendesha na mawazo ya wahusika wengine. Kwa mfano, katika riwaya za M.S. Abdulla, Najum ni mhusika shinda.

Aina zote hizi za wahusika ni muhimu katika fasihi. Kwamba wahusika duara wamejitokeza zaidi sio ajabu, hawa kwa vile wasanii wengine, hasa baada ya 1970 wamekuwa wakijisogeza katika uhalisia. Aina zote hizi zina-pambanishwa kwenye migongano ambayo ndiyo hasa huleta usambamba wa maisha. Wote hawa hufikisha ujumbe ulio-kusudiwa na kumhusisha binaadamu katika shughuli zake zingine. Japokuwa wasanii wengi huepa kutumia wahusika bapa, tunapaswa kuzingatia na kutambua kuwa, pamoja na ubapa wao, wanatumia kuonyesha dhamira fulani maalum, ambayo msomaji anaweza kupata mapema sana na kwenda nayo katika mfululizo wa hadithi. Wahusika hawa wanafahamika kirahisi na pia kuweza kukumbukwa na msomaji, hasa kwa vile hawabadilishwi na hali, mazingira au kubadilika tabia. Hivyo basi, hawahitaji kuelezewa upya, hawapotei

katika mtiririko wa hadithi na hawahitaji kulindwa ili kuendelea kama vile wahusika duara.

4.0 HITIMISHO

Riwaya za Kiswahili baada ya mwaka 1970 zimezingatia wahusika waliolengwa kuwa kama wawakilishi wa hali halisi za maisha ya Mtanzania wakati huu. Zaidi ya hayo, ni wahusika waliopewa fikra, lugha na matendo ya Watanzania. Ni wahusika waliopewa nguvu sawa na binaadam yeyote, uwezo na nyenzo za maisha. Wengi kati ya wahusika ni duara, hali ambayo inasogelea uhalisia wa fasihi ya Kiswahili.

Kwa kuwaangalia wahusika katika namna iliyozungumziwa, msomaji anaweza kupata picha halisi na mwongozo bora katika uchambuzi wa fasihi. Pamoja na hayo, wahusika waweza kumpa msomaji mwanga kuhusu kiwango cha ufahamu wa maadili wanayoyaongelea. Uhalisia wa wahusika hao unaonyesha hatua waliyofikia wasanii wa fasihi ya Kiswahili katika kuanza kurekebisha fikra zao (kuwa wasanii huru) kwenye kuya-shughulikia maswala ya kisiasa na kijamii katika hali ya ukweli. Kufuatana na uhalisia wa maisha basi, tunawapata wahusika waliopewa fikra za kijamaa au waliotumiwa kuonyesha unyama na ubaya wa ubepari, wahusika ambao ni vijana na wazee. Vijana wamechongwa ili kuweza kuonyesha misimamo ya kijamii, wakati wazee wamepambwa kuweza kuwaongoza vijana hao.